

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-2-17>

Катерина КУЧМАК,

orcid.org/0000-0002-1921-6309

аспірантка кафедри української мови та журналістики

Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна) *katerynakuchmak@ukr.net*

ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ГІДРОНІМІВ ПЕРШОЇ ВІДМІНИ МІШАНОЇ ГРУПИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті висвітлено головні чинники, що впливають на структуру морфологічних парадигм власних назв водних об'єктів, які в сучасній українській літературній мові відмінюють за зразком першої відміни мішаної групи та виокремлено систему елементарних парадигматичних класів власних назв водних об'єктів першої відміни мішаної групи. До іменників першої відміни мішаної групи зараховано українські власні назви водних об'єктів жіночого роду із закінченням **-а** в початковій формі та основою на тверду шиплячу приголосну, відмінкові форми яких визначають такі чинники: частиномовна належність до іменників; іменниковий тип відмінювання; граматичні значення морфологічних категорій (належність до пропріативного класу гідронімів, відповідно – віднесеність до категорії неістот, жіночого роду, першої відміни, мішаної групи); спільність флективних рядів; неповна парадигма; однакове наголошування словоформ у межах парадигми (однаковий нерухомий наголос на основі та на флексії у відмінкових формах однини). Варто зазначити, що для власних назв водних об'єктів першої відміни мішаної групи не характерне чергування ні голосних, ні приголосних фонем. У процесі дослідження використано комплексну методiku, що об'єднує різні методи та прийоми, основними з яких є описовий, зіставний і метод кількісних підрахунків. Виокремлено 2 елементарних парадигматичних класи українських власних назв водних об'єктів жіночого роду першої відміни мішаної групи. Морфологічна парадигматика українських власних назв водних об'єктів жіночого роду першої відміни мішаної групи потребує комплексного аналізу та системного опису, урахування сучасні підходи, вплив екстра- та інтралінгвальних чинників.

Ключові слова: відмінювання, елементарний парадигматичний клас, морфологічна парадигматика, неповна числова парадигма, схема наголосу, мішана група.

Kateryna KUCHMAK,

orcid.org/0000-0002-1921-6309

Postgraduate Student at the Department of Ukrainian Language and Journalism

Central Ukrainian Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University

(Kropyvnytskyi, Ukraine) *katerynakuchmak@ukr.net*

ELEMENTARY PARADIGMATIC CLASSES OF HYDRONYMS OF THE FIRST DECLINATION OF A MIXED GROUP IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article analyzes the inflectional paradigm of Ukrainian feminine hydronyms, which are declined according to the pattern of the first declension of a mixed group and the system of elementary paradigmatic classes of proper names of water bodies of the first declension of the mixed group is singled out. The nouns of the first declension of the mixed group include Ukrainian proper names of female water bodies ending in **-a** in the initial form and based on a solid hissing consonant, the singular forms of which are determined by the following factors: partial linguistic affiliation to nouns; noun type of declension; grammatical meanings of morphological categories (belonging to the propriative class of hydronyms, respectively - belonging to the category of non-beings, feminine, first declension, mixed group); common inflectional series; incomplete paradigm; the same emphasis on word forms within the paradigm (the same fixed emphasis on the base and on the inflection in singular forms). It should be noted that the proper names of water bodies of the first declension of the mixed group are not characterized by the alternation of vowels or consonants. The research used a comprehensive methodology that combines various methods and techniques, the main of which are descriptive, comparative and quantitative calculations. The author analyzes 2 elementary paradigmatic classes of feminine hydronyms of first declension of a mixed group in the singular form in the modern Ukrainian literary language taking into account a number of relevant factors: morphological, accentuating. The morphological paradigm of hydronyms for the designation of feminine of first declension of a mixed group requires a detailed study and systematic description, taking into account modern approaches, extra- and intralingual factors.

Key words: declension, elementary paradigmatic class, morphological paradigmatic, incomplete numerical paradigm, chart of accent, a mixed group.

Постановка проблеми. В останні десятиліття активізовано вивчення граматичних особливостей іменників з погляду морфологічної парадигматики, зокрема онімів різних класів і підкласів. Різні аспекти відмінювання субстантива досліджували такі вітчизняні мовознавці, як І. І. Огієнко, Є. К. Тимченко, Л. А. Булаховський, Ю. В. Шевельов, М. А. Жовтобрюх, С. П. Самійленко, І. І. Ковалик, С. П. Бевзенко, І. К. Кучеренко, Ю. О. Карпенко, С. Л. Ковтюх, І. Г. Матвіяс, І. Р. Вихованець, М. Я. Плющ, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, О. К. Безпояско та інші.

Проблеми власних назв водних об'єктів висвітлювали такі дослідники, як С. О. Вербич, О. П. Карпенко, В. В. Лучик, Л. Т. Масенко, І. В. Муромцев, Я. П. Редьква, О. С. Стрижак, З. Т. Франко, В. П. Шульгач та інші.

Аналіз досліджень. Переважно в граматиках, монографіях розглянуто словозміну апелятивів, є окремі розвідки про морфологічну парадигматику онімів, зокрема антропонімів (наприклад, монографія С. Л. Ковтюх, О. М. Кашталян «Словозмінна парадигматика українських прізвищ») (Ковтюх, Кашталян, 2012). Граматичні особливості гідронімів, серед них окремі відмінкові форми, вивчала З. Т. Франко (Франко, 1979). У переважній більшості лексикографічних праць (наприклад, у науковій розвідці А. І. Кривульченка «Водні об'єкти Кіровоградської області», «Словнику мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина») автори подають реєстрове слово із закінченням називного відмінка з відповідним наголосом (якщо він зафіксований) та із закінченням родового відмінка.

Отже, необхідність комплексного дослідження системи словозміни гідронімів, що належать до першої відміни мішаної групи в сучасній українській мові, зумовила актуальність публікації.

Мета статті – дослідження власних назв водних об'єктів, що належать до першої відміни мішаної групи. Реалізація мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясувати головні чинники, що впливають на структуру морфологічних парадигм гідронімів першої відміни мішаної групи; 2) установити систему елементарних парадигматичних класів розглянутих власних назв.

Виклад основного матеріалу. Історично до іменників першої відміни належать субстантиви з давніми основами на *-ā*, *-jā*. Крім названих, як зазначає професор І. Г. Матвіяс, до сучасної першої відміни перейшла переважна більшість іменників колишніх *ŷ*-основ та деякі іменники *ŷ*-основ (Матвіяс, 1974: 43). «В історії української мови

іменники» *-ā*, *-jā*-основ, – підкреслює український мовознавець С. П. Самійленко, – «зазнали найменше парадигматичних змін, виявивши риси виключної стійкості і стабільності» (Самійленко, 1977: 30).

Досліджуючи морфологічну парадигматику іменників – як власних, так і загальних назв – С. Л. Ковтюх описала 30 елементарних парадигматичних класів лексем першої відміни мішаної групи в сучасній українській літературній мові, для яких «релевантними є такі чинники: родова віднесеність, належність до категорії істот / неістот, окреме виділення в межах першої назв осіб / неосіб, спільність рядів відмінкових флексій, у тому числі наявність варіантних форм у певних відмінках, схема наголосу, синтагматичний чинник, утворення повних чи неповних парадигм (*singularia tantum*), відсутність чергувань як голосних, так і приголосних фонем» (Ковтюх, 2006: 44).

Предметом дослідження стали 32 власні назви водних об'єктів з основою на тверду шиплячу фонему та закінченням *-а*. У «Словнику мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина» (2004) зафіксовано 18 таких гідронімів, у Додатку 3 «Гідрографічний словник (водоїми України)» до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2005) – 8 назв, у лексикографічній праці А. І. Кривульченка «Водні об'єкти Кіровоградської області» (2011) зазначено 6 досліджуваних назв.

У нашій картотеці 19 назв із кінцевою фонемою */ч/*, з них у фіналі основи орфографічно літера *ч* в 14 випадках (*Буча, Бонча, Вертеча, Дача, Кача, Круча, Конча, Любча, Короща, Перепища*), літера *щ* – у 5 (*Піща, Пльоца, Радоща*); фонема */ш/* засвідчена в 9 гідронімах (*Бушá, Иршá, Гнилúша, Квакуша, Мартонóша, Мúкша, Синю́ша*); фонема */ж/* – у 4 (*Ви́жа, Лу́жа, Пожéжа, Калю́жа*).

Власні назви водних об'єктів зазвичай відмінюють тільки в однині, що свідчить про наявність неповної парадигми, яка в гідронімах першої відміни мішаної групи, як і в більшості інших, характеризується 7 відмінковими грамами. Для досліджуваних онімів характерні такі закінчення: називний відмінок – *-а*, родовий відмінок – *-і*, давальний відмінок – *-і*, знахідний відмінок – *-у*, орудний відмінок – *-єю*, місцевий відмінок – *-і*, кличний відмінок – *-е*. Наприклад, називний відмінок – *Бу́ч-а*, у родовому відмінку – *Бу́ч-і*, у давальному відмінку – *Бу́ч-і*, у знахідному відмінку – *Бу́ч-у*, в орудному відмінку – *Бу́ч-єю*,

у місцевому відмінку – *на, у (в), при, по Буч-і, у* кличному відмінку – *Буч-е*.

У статті «Система чинників для визначення словозмінних парадигм іменників у сучасній українській літературній мові» дослідниця С. Л. Ковтюх, вивчаючи систему чинників для визначення відмінкових парадигм іменників у сучасній українській літературній мові, усього виокремлює 33 критерії (Ковтюх, 2019: 87–97), серед яких визначає «основні (обов'язкові) та додаткові (факультативні), тобто такі, що значно рідше, проте впливають» на словозміну субстантивів (Ковтюх, 2019: 97).

Мовознавчиня О. В. Болух визначає 6 основних парадигм відмінювання іменників першої відміни мішаної групи в сучасній українській літературній мові. Зокрема дослідниця підкреслює, що «основні парадигми відмінювання, сформовані на базі різної реалізації граем, можуть «розгалужуватися» внаслідок появи акцентних і морфонологічних відмінностей, тобто поділятися на підпарадигми з тотожними флексіями, але змінним наголосом чи наявністю інших морфонологічних процесів» (Болух, 1995: 26).

Структуру морфологічних парадигм власних назв водних об'єктів першої відміни мішаної групи визначають такі чинники:

- 1) частиномовна належність до іменників;
- 2) іменниковий тип відмінювання;
- 3) належність до пропріативного класу гідронімів, відповідно – віднесеність до категорії неістот;
- 4) віднесеність до категорії жіночого роду;
- 5) належність до першої відміни;
- 6) віднесеність до мішаної групи відмінювання;
- 7) спільність флективних рядів. Гідроніми в сучасній українській літературній мові не становлять якоїсь особливої системи з власними нормами орфографії і словозміни. Власні назви водних об'єктів на зразок *Буча, Бонча, Короща, Перепища, Віжа, Лужа* відмінюються за парадигматичним підтипом мішаної групи і маркуються неповною відмінковою парадигмою: 7 грамам однини;
- 8) неповна парадигма;
- 9) однакове наголошування словоформ у межах парадигми.

Варто звернути увагу, що для власних назв водних об'єктів цієї групи не характерне чергування ні голосних, ні приголосних фонем.

У лексикографічних джерелах для кличного відмінка однини іменників першої відміни мішаної групи зафіксовано закінчення *-е*. У дослі-

дженні «Словозміна української мови» український мовознавець О. О. Тараненко зазначає, що іменники першої відміни мішаної групи відмінювання у формах кличного відмінка однини мають флексію *-е*. Наголошуючи при цьому, що «у живій мові в ім. мішаної групи у Кл. трапляються також позанормативні випадки із закінченням *-о* (за аналогією до ім. твердої групи, перев. у запозиченнях)» (Тараненко, 2003: 188).

Науковець С. П. Бевзенко звертає увагу на те, що в південно-західних і північних говорах української мови у формі вокатива іменників мішаної та м'якої груп уживається закінчення *-о* за аналогією до іменників твердої групи (Бевзенко, 1960: 63). Очевидно, що власні назви водних об'єктів: *Буча, Бонча, Короща, Перепища, Віжа, Лужа* та інші – у кличному відмінку мають флексію *-е*: *Буче, Бонче, Короще, Перепище, Віже, Луже*.

Акцентуаційний чинник – один із найбільш важливих для морфологічної парадигматики гідронімів першої відміни мішаної групи. Уперше дослідження наголосу здійснив мовознавець О. О. Потєбня, його обґрунтування щодо наголосу в системі відмінювання є важливими донині. «Іменники першої відміни, як і інші групи слів, протягом історичного розвитку української мови зазнали значних змін у наголошуванні» (Скляренко, 1966: 22).

Професор С. Л. Ковтюх для іменників першої відміни мішаної групи виокремила такі акцентуаційні парадигми: «з наголошеною основою (*тєща*); з наголошеним закінченням (*аличá*); з наголошеним закінченням, крім родового відмінка множини, де наголошено останній склад основи (*каланчá*); з наголошеною основою в множині та кличному відмінку однини й наголосом на закінченні в однині, крім кличного (*свічá*); з наголошеним закінченням в однині, крім знахідного та кличного відмінків, і наголосом на основі в множині та знахідному й кличному однини (*душá*)» (Ковтюх, 2005: 98).

У системі словозміни українських гідронімів першої відміни мішаної групи, що відмінюються тільки в однині, виокремлено дві акцентуаційні парадигми:

- 1) переважна більшість власних назв водних об'єктів функціонує у всіх відмінкових формах з наголошеною основою;
- 2) з наголошеним закінченням.

Ураховуючи релевантні чинники, виокремлено 2 елементарних парадигматичних класи українських власних назв водних об'єктів першої відміни мішаної групи.

ЕПК № 1 (Мукша) охоплює 29 назв (91% від загальної кількості досліджених гідронімів), що мають нерухомий наголос на основі. До репертуару цього парадигматичного класу належать гідроніми: *Буча, Квакуша, Круча, Мартонюша, Синюша, Стереча, Любча, Пльоща, Пожежа, Перетіща, Гнилуша, Дача, Калюжа, Мукша. Місто лежить між невеликими річками Бучею та Рокачем – лівими притоками річки Ірпінь* (з інтернет-видання). Відмінкова парадигма гідронімів *Круча, Пльоща, Пожежа, Калюжа* збігається із системою словозміни апелятивів. Це припущення підтверджують приклади, які зафіксовані в електронному виданні «Словники України» (СУ).

ЕПК № 2 (Буша) включає 3 назви (9% від масиву гідронімів жіночого роду першої відміни мішаної групи): *Буша, Ірша, Свіча*, у яких нерухомий наголос на закінченні. *На Ірші розташовано населені пункти Хорошів, Нова Борова, Іршанськ, Малин* (з інтернет-видання).

У процесі порівняльного аналізу гідронімів, уміщених у Додатку 3 «Гідрографічний словник (водойми України)» до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2005) зазначено, що гідронім *Буша* має наголос на основі (ГС, 2005: 1713). Цей самий гідронім у «Словнику гідронімів України» (1979) має наголос на флексії – *Буша* (СГУ, 1979: 80). На наш погляд, Додаток 3 «Гідрографічний словник (водойми України)» до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2005) потребує перегляду та деяких уточнень. В електронному виданні «Словники України» засвідчено, що гідронім *Свіча* має наголос на основі (СУ). Цей

самий гідронім у «Словнику гідронімів України» (1979) та у Додатку 3 «Гідрографічний словник (водойми України)» до «Великого тлумачного словника сучасної української мови» (2005) має наголос на флексії – *Свіча*. На наш погляд, електронне видання «Словники України» (СУ) потребує перегляду та деяких уточнень.

Висновки. У статті проаналізовано головні чинники визначення морфологічних парадигм назв водних об'єктів жіночого роду першої відміни мішаної групи та встановлено систему елементарних парадигматичних класів гідронімів першої відміни мішаної групи.

Таким чином, для всіх елементарних парадигматичних класів гідронімів першої відміни мішаної групи в сучасній українській літературній мові спільними є такі чинники: частиномовна належність, іменниковий тип відмінювання; родова віднесеність (маркованість категорією жіночого роду); належність до пропріативного класу гідронімів, відповідно – віднесеність до категорії неістот; утворення неповних словозмінних парадигм; однотипність відмінкових флексій; тотожність акцентуаційних парадигм (однаковий нерухомий наголос на основі та на флексії у відмінкових формах однини), відсутність чергувань як голосних, так і приголосних фонем.

Отже, гідроніми жіночого роду першої відміни мішаної групи поділено на 2 ЕПК з урахуванням власне 2 критеріїв: акцентуації та наявності лише форм однини. Словозмінна парадигматика власних назв водних об'єктів потребує комплексного детального вивчення з урахуванням новітніх підходів у мовознавстві.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГС – Гідрографічний словник (водойми України). *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, ІРПНБ : ВТФ «Перун», 2005. С. 1713–1715.

Кривульченко – Кривульченко А. І. Водні об'єкти Кіровоградської області. Частина І. Словник водних об'єктів. Частина ІІ. Атлас гідрографічної мережі. Класифікатор водотоків. Водосховища : монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2011. 356 с.

СМУ – Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина / ред., передмова О. П. Карпенко ; уклад. І. М. Железняк, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш, О. С. Стрижак, В. П. Шульгач. Київ : Обереги, 2004. 448 с.

СГУ – Словник гідронімів України / уклад. І. М. Железняк та ін. ; за ред. К. К. Цілуйка. Київ : Наукова думка, 1979. 781 с.

СУ – Словники України – інтегрована лексикографічна система, версія 3.2 : словозміна, транскрипція, фразеологія, синонімія, антонімія / В. А. Широков та ін. ; НАН України. Український мовно-інформаційний фонд. : Довіра, 2001–2022. URL: <https://lcorp.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 24.06.2022).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обл. вид-во, 1960. 416 с.
- Болух О. В. Парадигматика іменника. *Мовознавство*. 1995. № 4–6. С. 24–29.
- Ковтюх С. Л. Акцентуаційний чинник як один із основних у визначенні морфологічних парадигм сучасної української мови. *Наукові записки. Серія : філологічні науки*. Кіровоград, 2005. Випуск 59. С. 89–106.

4. Ковтюх С. Л. Елементарні парадигматичні класи іменників першої відміни мішаної групи в українській мові. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»* : зб. наук. праць. Херсон : Вид-во ХДУ, 2006. Випуск III. С. 38–45.
5. Ковтюх С. Л. Система чинників для визначення словозмінних парадигм іменників у сучасній українській літературній мові. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики* : науковий збірник Катерині Григорівні Городенській / Інститут української мови НАН України ; упорядн. : Н. Г. Горголюк, Л. М. Колібаба, В. М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 85–99. (Серія «Глибини рідної мови...»)
6. Ковтюх С. Л., Кашталян О. М. Словозмінна парадигматика українських прізвищ : монографія. Кіровоград : ПОЛІМЕД-Сервіс, 2012. 258 с.
7. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ : Рад. школа, 1974. 184 с.
8. Самійленко С. П. Типи відмін іменників української мови та провідні фактори їх становлення. *Мовознавство*. 1977. № 1. С. 30–40.
9. Скляренко В. Г. Наголошування іменників першої відміни. *Українська мова та література в школі*. 1966. № 5. С. 22–25.
10. Тараненко О. О. Словозміна української мови. Nyíregyháza, 2003. 199 с.
11. Франко З. Т. Граматична будова українських гідронімів : монографія. Київ : Наукова думка, 1979. 184 с.

REFERENCES

1. Bevzenko S. P. Istorychna morfolohiia ukrainskoi movy (Narysy iz slovozminy ta slovotvoru) [Historical morphology of the Ukrainian language]. Uzhhorod : Zakarpatske obl. vyd-vo, 1960. 416 p.
2. Boliukh O. V. Paradyhmatyka imennyka [The paradigm of the noun]. *Movoznavstvo*. 1995. № 4–6. pp. 24–29.
3. Kovtiukh S. L. Aktsentuatsiyni chynnyk yak odyin iz osnovnykh u vyznachenni morfolohichnykh paradyhm suchasnoi ukrainskoi movy [Accentuation factor as one of the main in determining the morphological paradigms of the modern Ukrainian language]. *Naukovi zapysky. Seriia : filolohichni nauky*. Kirovohrad, 2005. Vypusk 59. pp. 89–106.
4. Kovtiukh S. L. Elementarni paradyhmatychni klasy imennykiv pershoi vidminy mishanoi hrupy v ukrainskii movi [Elementary paradigmatic classes of nouns of the first declension of a mixed group in the Ukrainian language]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriia «Linhvistyka»* : zb. nauk. prats. Kherson : Vyd-vo KhDU, 2006. Vypusk III. pp. 38–45.
5. Kovtiukh S. L. Systema chynnykiv dlia vyznachennia slovozmynnykh paradyhm imennykiv u suchasni ukrainskii literaturnii movi. [System of factors for determining inflectional paradigms of nouns in modern Ukrainian literary language]. *Hramatychnyi prostir suchasnoi lnhvoukrainistyky : naukovyi zbirnyk Kateryni Hryhorivni Horodenskii / Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy ; uporiadn. : N. H. Horholiuk, L. M. Kolibaba, V. M. Fursa*. Kyiv : Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, 2019. pp. 85–99. (Serii «Hlybyny ridnoi movy...»)
6. Kovtiukh S. L., Kashtalian O. M. (2012). Slovozmynna paradyhmatyka ukrainskykh prizvyshch : monohrafiia. [Inflectional paradigm of Ukrainian surnames]. Kirovohrad : POLIMED-Servis, 2012. 258 p.
7. Matviias I. H. Imennyk v ukrainskii movi [Noun in the Ukrainian language]. Kyiv : Rad. shkola, 1974. 184 p.
8. Samiilenko S. P. Typy vidmin imennykiv ukrainskoi movy ta providni faktory yikh stanovlennia [Types of declensions of nouns of the Ukrainian language and leading factors of their formation]. *Movoznavstvo*. 1977. № 1. pp. 30–40.
9. Skliarenko V. H. Naholoshuvannia imennykiv pershoi vidminy [Emphasis of nouns of the first declension]. *Ukrainska mova ta literatura v shkoli*. 1966. № 5. pp. 22–25.
10. Taranenko O. O. Slovozmyna ukrainskoi movy. [Inflectional of Ukrainian language]. Nyíregyháza, 2003 199 p.
11. Franko Z. T. Hramatychna budova ukrainskykh hidronimiv : monohrafiia. [Grammatical structure of Ukrainian hydronyms]. Kyiv : Naukova dumka, 1979. 184 p.